

जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. रमेश धोंडीराम राठोड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ, जि. बीड

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून भारतातील सामाजिक संरचनेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. त्यातही भारतातील वैवाहिक स्थिती आणि संरचनेत झालेले बदल अभ्यासण्यात आलेले आहे. अगदी अलीकडच्या काळातील विवाह संस्थेतील होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यात आलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या वातावरणात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होत आहेत. सर्वच क्षेत्राच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. कोणतेही क्षेत्र त्यापासून अलिप्त राहिलेले नाही. अशावेळी भारतातील सामाजिक संरचनेत बदल न होणे म्हणजे आश्चर्य म्हटले पाहिजे. या दृष्टीने वैवाहिक स्थिती, विवाहाची संकल्पना तसेच त्यात आलेले आधुनिक स्वरूप या अनुषंगाने अभ्यासण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना:

परिवर्तन हा संसाराचा नियम आहे. परिवर्तनाशिवाय कालचक्र गतिमान राहू शकत नाही. समाजही त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाही. या दृष्टीकोनातून समाजाच्या निर्मितीपासून, आदिम समूहापासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत समाजात सतत बदल सुरुच आहेत, स्थानपरत्वे, कालपरत्वे आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भानुसार त्याची गती स्वरूपात बदल दिसतो. सामाजिक संरचना ही एका जैविक व्यवस्थेप्रमाणे असते. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या जैविक समानतेच्या सिद्धान्तामध्येही या संरचनात्मक प्रकार्यवादी सिद्धान्ताचा पुरस्कार केल्याचे दिसुले त्यानुसार, संपूर्ण मानवी समाज एकमेकांशी संबधित, एकमेकांवर अवलंबून असतात. आणि हे घटक कायम कोणत्या ना कोणत्या परिवर्तनातून जात असतात. हे सामाजिक परिवर्तन आंतरक्रियात्मक प्रक्रिये-प्रक्रियाची साखळी असल्याने समाजातील कोणत्याही घटकात बदल झाल्यास त्याचा परिणाम इतर घटकांवरही होतो त्यामुळे संपूर्ण समाज आणि त्याची संस्कृती कायमच गतीशील आणि परिवर्तनशील राहिल्याचे दिसते. अलीकडच्या काळात तर

जागतिकीकरणाच्या वातावरणात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होत आहेत. सर्वच क्षेत्राच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. कोणतेही क्षेत्र त्यापासून अलिप्त राहिलेले नाही. अशावेळी भारतातील सामाजिक संरचनेत बदल न होणे म्हणजे आश्चर्य म्हटले पाहिजे. या दृष्टीने वैवाहिक स्थिती, विवाहाची संकल्पना तसेच त्यात आलेले आधुनिक स्वरूप या अनुषंगाने अभ्यासण्यात आलेले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. जागतिकीकरणाच्या सामाजिक प्रभावाचा आढावा घेणे.
2. भारतातील अगदी अलीकडच्या काळातील विवाह संस्थेतील परिवर्तन आणि जागतिकीकरणाचा प्रभाव अभ्यासणे.
3. विवाह संस्थेसमोरील आव्हानांचे विश्लेषण करणे

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करित असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत विषयावर संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

मानवी संस्कृतीला आकार देणाऱ्या सामाजिक संस्थांमध्ये, विवाह आणि कुटुंब हे एक महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यातही बदल अपेक्षित असतात. विशेषत्वाने जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने त्यात परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे. या प्रभावातून विवाहांचे नवीन प्रकार पुढे येत आहेत. त्यात प्रामुख्याने प्रेमविवाह, करार

विवाह, गे-लेस्बियन विवाह, लिव्ह इन रिलेशनशिप, दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह, ट्रान्सजेंडर विवाह आणि ऑनलाइन विवाह असे प्रकार झाले आहेत. तसेच विवाह संस्थे समोर या अनुषंगाने निरनिराळ्या वैवाहिक समस्याही समोर येत आहेत. जसे की, लग्नाच्या विधीमध्ये बदल, लग्नाचे वाढते वय, लग्नाचे प्रमाण कमी होणे, विधवा पुनर्विवाह आणि घटस्फोट. अशा विविध परिघांचा अभ्यास पुढील प्रमाणे विवेचित करण्यात आलेला आहे.

जागतिकीकरण आणि विवाहाच्या पद्धतीत झालेले बदल:
भारतात प्राचीन काळापासून चालत आलेली अग्नीच्या साक्षीने विधीवत विवाह करण्याची पद्धत व त्यातील पावित्र्याच्या संकल्पनेत बदल झाल्याचे दिसते. एकीकडे नोंदणी विवाह, काही वैचारिक बदलांमुळे आलेले सत्यशोधक विवाह अशा पद्धतींचा स्वीकार होताना दिसतो. तर दुसरीकडे प्रसारमाध्यमे, भौतिकवादी जीवनशैलीमुळे विवाह पद्धतीत, मोठ्या सामाजिक समारंभात रूपांतर झाल्याचे दिसते. विवाहाच्या पारंपारिक धार्मिक, कौटुंबिक पद्धतीचे परिवर्तन घेऊन डेस्टिनेशन वेडिंग, प्रीवेडिंग, पोस्ट वेडिंग, संगीत अशा तीनचार दिवस चालणार्या मोठ्या समारंभ पद्धती समोर येत आहेत. शिवाय समारंभातील देखावे, ऊंची कपडे दागिने खाद्यपदार्थातील विविधता यावर केला जाणारा आवाढव्य खर्च, यामुळे विवाहपद्धतीत अमुलाग्र बदल दिसतो. विवाह ही सामाजिक प्रतिष्ठेचा भाग होताना दिसत आहे. जागतिकीकरणाने झालेल्या आर्थिक सुबत्तेचा विवाह पद्धतीवरही परिणाम झाल्याचे दिसते.

आधुनिक पिढीतील वैवाहिक उद्देशात बदल :-
जागतिकीकरणामुळे विवाह संस्थेत मोठे बदल होत आहेत. या बदलांमध्ये विवाह वयात कपात, घटस्फोटाचा प्रसार, विवाहाची ऐच्छिकता इत्यादींचा समावेश होतो. हिंदू विवाह हा केवळ लैंगिक संपर्क नाही, इतर समाजांप्रमाणे विवाहाचा एक नमुना आहे, तर तो प्रत्येक हिंदूसाठी आवश्यक असलेला धार्मिक संस्कार आहे. हिंदू विवाहाच्या संस्कारात्मक संकल्पनेनुसार, कुटुंबाचे तत्व सर्वोच्च आणि प्राथमिक आहे आणि त्याचे पालन केले पाहिजे तर व्यक्तीचे हित, गरजा आणि आनंद कुटुंब आणि संपूर्ण समुदायाच्या हितापेक्षा दुय्यम मानले जातात. इरावती कर्वे यांनी देखील हेच पाळले की "भारतात विवाह हा एक संस्कार आहे आणि कोणताही सामान्य पुरुष किंवा स्त्री हा संस्कार घेतल्याशिवाय

मरणार नाही" आणि "या कारणास्तव, हिंदू पालकांनी नेहमीच त्यांच्या मुलांच्या लग्नाला त्यांच्या सर्वात पवित्र कर्तव्यांपैकी एक मानले आहे". विवाहाबद्दलचा हा हिंदू दृष्टिकोन प्राचीन वैदिक काळापासून आहे. जेव्हा ते एक सामाजिक आणि धार्मिक कर्तव्य मानले जात असे आणि आजही ते एक संस्कार म्हणून पाहिले जाते. अशाप्रकारे, हिंदू विवाहाची व्याख्या एक धार्मिक संस्कार म्हणून करता येते, ज्यामध्ये धर्म, संतती आणि लैंगिक सुख या शारीरिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक हेतूसाठी पुरुष आणि स्त्री कायमस्वरूपी नात्यात बांधले जातात. परंतु जागतिकीकरणाच्या युगात विवाह हा आता केवळ पारंपारिक धार्मिक संस्कार न राहता तो एक करार झाला आहे. -पुरुष आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक समानतेकडे वाटचाल सुरु झाल्यामुळे विवाहाकडे एकत्रित सहवास. सहचारी, समान अधिकार, विवाहातील जोडीदाराचे स्वातंत्र्य, जबाबदारीची समान वाटणी इ. उद्देश ठेवून, विवाहाचा विचार केला जातो. त्यामुळे विवाह म्हणजे साताजन्माचे कायमस्वरूपी बंधन हे उद्दिष्ट न राहता विवाह विच्छेदाचा मार्गही मोकळा झाला आहे. त्यातही उत्तर वैवाहिक बंदीवासातून बाहेर पडण्याची संधी म्हणूनही घटस्फोट महत्त्वाचा ठरत आहे.

करार विवाह :

भारतातील महानगरांमध्ये, विशेषतः महानगरांमध्ये, वाढत्या प्रमाणात लोकप्रिय होत असलेल्या नात्यांचा आणखी एक प्रकार म्हणजे लिव्ह इन रिलेशनशिप. या नात्यांचा अर्थ एकत्र राहणे आणि लग्नाशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे असा होतो. याला कायदेशीर मान्यता आहे, जरी व्यापक स्तरावर सामाजिक मान्यता नाही. आपल्या समाजात लिव्ह इन रिलेशनशिप नवीन नसली तरी, आता मोठ्या संख्येने लोक त्याबद्दल उघडपणे बोलत आहेत. प्राचीन भारतातील 'मैत्री करार' आणि 'गंधर्व विवाह' सारख्या प्रथा यासारख्याच मानल्या जाऊ शकतात.

लिव्ह इन रिलेशनशिप:

जागतिकीकरणाचा आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रसाराचा प्रभाव शहरी क्षेत्रात प्रकर्षाने जाणवतो. विशेषतः शहरी भागातील तरुण लग्नाला पर्याय म्हणून लिव्ह-इन रिलेशनशिपला प्राधान्य देतात. सध्याच्या स्वरूपात लिव्ह इन रिलेशनशिप ही जागतिकीकरणानंतरची घटना आहे. जागतिकीकरणामुळे सर्व नातेसंबंधांवर ताण आला आहे. लग्नात पूर्वीच्या प्रबळ मूल्यांची जागा आता

सहवास, समानता, सुसंगतता यासारख्या मूल्यांनी घेतली आहे. बहुतेक आयटी व्यावसायिक लग्नापूर्वी लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये राहणे पसंत करतात. जास्त वेळ कामाचे तास, रात्रीच्या शिफ्ट, तणावपूर्ण कामाची ठिकाणे आणि सामाजिक जीवनाची कमतरता ही या ट्रेंडची काही कारणे आहेत. पूर्वी विवाहपूर्व आणि विवाहबाह्य संबंधांवर बंदी होती. प्रेमांमुळे मुलगा आणि मुलगी लग्न करत असत. लग्नामागे प्रेम हे कारण नव्हते. किशोरवयीन मुलांना लग्नाचा उद्देश समजत नसावा. दुसरीकडे, लैंगिक रूढी आणि आदर्श लक्षणीयरीत्या विकसित झाले आहेत. पारंपारिक भारतीय समाजात निषिद्ध असलेले विवाहपूर्व लैंगिक संबंध उघडपणे येऊ लागले आहेत. डेटिंगपासून सहवासाकडे होणारे संक्रमण दिसून येते, जे लग्नाकडे नेऊ शकते किंवा नाही. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आणि लैंगिक वर्तनाचे कमकुवत नियमन यामुळे, विवाहित लोक जोडीदार नसलेल्या लैंगिक संबंधांमध्ये गुंतत आहेत. आता जोडप्यांना औपचारिक विवाहाबाहेर लैंगिक संबंध ठेवणे, स्वतःचे घर घेणे आणि मुले असणे सामाजिकदृष्ट्या स्वीकार्य आहे.

दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह:

भारतात प्राचीन काळापासून एकपत्नीत्व हा विवाहाचा प्रमुख प्रकार आहे. एकपत्नीत्वाच्या अंतर्गत, एक पुरुष एका वेळी एकाच स्त्रीशी लग्न करतो. भारतात जरी एकपत्नीत्वाचे वर्चस्व असले तरी, विवाहाचे इतर प्रकार समोर येत आहेत. जसे की बहुपत्नीत्व विवाह यातही प्रामुख्याने दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह हे देखील होत आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतात विवाह संस्थेच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विविध बदल झाले आहेत आणि दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह सारखे नवीन ट्रेंड दिसून येत आहेत.

समारोप :

जागतिकीकरण ही संपूर्ण मानव समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. जसजसा समाज प्रगत झाला आहे तसतसे विवाहात विविध बदल होत गेले आहेत. लग्नाला सामाजिक मान्यता असल्याने प्रेमालाही सामाजिक मान्यता असावी लागते. भारतातील

हिंदू विवाहांमधील बदलत्या ट्रेंडमध्ये अनेक घटकांचा हातभार लागला आहे. आधुनिकीकरण आणि शहरीकरणाचा परिणाम हे त्याचे एक प्रमुख कारण आहे. भारताचा आर्थिक विकास आणि शहरीकरणाचा विस्तार वेगाने होत असताना, अधिक समकालीन आणि सोप्या विवाह समारंभांकडे लक्षणीय बदल झाला आहे. तरुण पिढ्या पारंपारिक रीतिरिवाज आणि औपचारिकतांनी कमी बांधलेल्या लहान, अधिक जवळच्या विवाहांना प्राधान्य देत आहेत. शहरी भागातील तरुणांच्या बदलत्या जीवनशैली, मूल्ये आणि प्राधान्यांमुळे हे बदल घडले आहेत. जागतिकीकरणामुळे व्यक्ती विवाहाकडे कसे पाहतात आणि अनुभवतात यावरही परिणाम झाला आहे. लिंग भूमिका अस्पष्ट होत चालल्या आहेत आणि वैयक्तिक पूर्तता आणि सुसंगततेवर भर दिला जात आहे, त्यामुळे वैवाहिक नातेसंबंधांमध्ये सहवास, भावनिक जवळीक आणि परस्पर आदर यावर भर वाढत आहे. एकूणच जागतिकीकरणामुळे वैवाहिक संबंध आणि पालक-मुलाचे संबंध - विवाहित पुरुष आणि स्त्रिया त्यांच्या नोकरीमुळे वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे राहत आहेत. समाजात एकटे पालक देखील आढळतात. केवळ वैवाहिक संबंधातच नाही तर पालक-मुलाच्या संबंधातही उल्लेखनीय बदल झाला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ✦ विद्युत भागवत (२०१३) : विवाहसंस्था नामशेष होणार काय? लेखन साहित्य अकादमी, नई दिल्ली.
- ✦ डॉ. (श्रीमती) मनजीत हुंडा - विवाहातील बदलते ट्रेंड
- ✦ ज्योती गगनगास सुधीर येवले, - 'सामाजिक संस्था आणि बदल' निराली प्रकाशन, पुणे
- ✦ आगलावे प्रदीप (२०११) : भारतीय समाज, संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद
- ✦ इप्सा स्वरा - भारतीय समाजातील विवाह: स्वरूप, प्रकार, नियम आणि बदलते नमुने.
- ✦ मोनाली, पी. गांधी, - हिंदू समाजातील बदलत्या विवाह पद्धती.
- ✦ Kumud Desai (1981): Indian Law of Marriage and Divorce